

Praagse winter

Van Madeleine Albright verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

Mevrouw de minister
De macht en de almacht
Memo aan de nieuwe president

MADELEINE ALBRIGHT

Praagse winter

HET VERHAAL VAN MIJN JEUGD
IN OORLOGSTIJD, 1937-1948

Vertaald door
Corrie van den Berg
en Carola Kloos

Ambo|Amsterdam

ISBN 978 90 263 2355 3

© 2012 Madeleine Albright. Published by arrangement with HarperCollins Publishers

© 2012 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,
Amsterdam, Corrie van den Berg en Carola Kloos

Oorspronkelijke titel *Prague Winter*.

A Personal Story of Remembrance and War, 1937-1948

Oorspronkelijke uitgever HarperCollins Publishers

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © privébezit auteur (foto boven); © CTK Photo
(foto onder: regiment soldiers marches down Charles Bridge)

Foto auteur © Timothy Greenfield-Sanders

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Voor hen die
niet overleefden,
maar ons leerden hoe te leven –
en waarom

HERINNERINGEN AAN PRAAG

*Hoe lang geleden zag ik voor het laatst
De zon wegzinken achter de Petřínheuvel?
Met tranen in mijn ogen keek ik naar jou, Praag,
Omhuld door je avondschaduwen.
Hoe lang geleden hoorde ik het heerlijk stromen van het water
Over de stuw in de Vltava?
Het bruisende leven op het Wenceslasplein ben ik al lang geleden vergeten.
De onbekende plekjes in de Oude Stad,
De schemerige hoekjes en slaperige grachten.
Hoe gaat het daarmee? Ze kunnen niet treuren om mij
Zoals ik om hen...
Praag, sprookje in steen, hoe goed herinner ik me je!*

PETR GINZ (1928-1944)

Terežín

Inhoud

Woord vooraf 11

I VÓÓR 15 MAART 1939 21

- 1 Een onwelkome gast 23
- 2 Verhalen uit Bohemen 27
- 3 Wedijver 38
- 4 De lindeboom 48
- 5 Een zeer gunstige indruk 65
- 6 Niet meer achter de bergen 79
- 7 'We moeten ons als lafaards blijven gedragen' 87
- 8 Een hopeloze opgave 106

II APRIL 1939 – APRIL 1942 121

- 9 Een nieuw begin 123
- 10 Bezetting en verzet 134
- 11 De lichten gaan uit 147
- 12 De onweerstaanbare kracht 160
- 13 De Slag om Engeland 172
- 14 De alliantie komt tot stand 185
- 15 De kroon van Wenceslas 200

III MEI 1942 – APRIL 1945 213

- 16 De dag van de sluipmoordenaars 215
- 17 Voortekenen van genocide 229
- 18 Terezín 236
- 19 De brug te ver 253
- 20 Blind gehulde ogen 262
- 21 Mierenleeuwen en albatrossen 280
- 22 Hitlers einde 292

IV MEI 1945 – NOVEMBER 1948 299

- 23 Geen engelen 301
- 24 Niet gedicht 313
- 25 Een wereld, groot genoeg om apart te wonen 321
- 26 Een wankel evenwicht 332
- 27 De strijd om de ziel van een volk 349
- 28 Een communicatiestoornis 360
- 29 De val 368
- 30 Zand door de zandloper 377

Het volgende hoofdstuk 391

Lijst van personen en personages 399

Chronologie 402

Noten 407

Dankbetuiging 424

Illustratieverantwoording 429

Register 430

Woord vooraf

Ik was negenenvijftig toen ik minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten werd. Ik dacht toen dat alles wat er over mijn verleden te weten viel me wel bekend was, dat ik wist wie ‘mijn mensen’ waren, dat ik de geschiedenis van mijn geboorteland kende. Ik was daar zelfs zo zeker van dat het niet eens bij me opkwam er vraagtekens bij te zetten. Anderen waren misschien onzeker over hun identiteit, maar ik niet, ik had er nooit aan getwijfeld. Ik wist wie ik was.

Maar... dat wist ik níét. Ik had geen flauw vermoeden dat ik van Joodse afkomst was en dat meer dan twintig familieleden van mij als slachtoffer van de Holocaust waren omgekomen. De geschiedenis van mijn Tsjechoslowaakse vaderland zoals ik die in mijn jeugd had leren kennen, was veel eenduidiger en lang niet zo gecompliceerd als de werkelijkheid. Ik moest nog veel leren over de ingewikkelde morele keuzes die mijn ouders en andere mensen van hun generatie hadden moeten maken – keuzes die nog steeds bepalend waren voor hoe mijn leven en de wereld eruitzagen.

Ik was rooms-katholiek opgevoed en had toen ik ging trouwen de overstap gemaakt naar het episcopale geloof. Ik had – dat wist ik zeker – een Slavische inborst. Mijn grootouders waren gestorven voordat ik oud genoeg was om me hun gezicht te kunnen herinneren, voordat ik hun naam kon zeggen. Ik had een nicht die in Praag woonde; we hadden kortgeleden weer contact gekregen en als kind hadden we elkaar na gestaan, maar ik kende haar niet meer zo goed; het IJzeren Gordijn had ons uit elkaar gehouden.

Van mijn ouders had ik een uiterst kostbare erfenis meegekregen: een aantal diepgewortelde overtuigingen over vrijheid, de rechten van het individu en gerechtigheid. Ik erfde bovendien de liefde voor twee landen. De Verenigde Sta-

ten hadden mijn familie opgenomen en me in staat gesteld in vrijheid op te groeien. Ik was er trots op mezelf een Amerikaanse te mogen noemen. De Republiek Tsjechoslowakije was ooit een lichtend voorbeeld van een humaan regeringsstelsel, totdat Adolf Hitler haar had gesmoord, en de discipelen van Josef Stalin hadden haar na een korte periode van heropleving opnieuw vermorzeld. In 1989 bracht de Fluwelen Revolutie, geleid door Václav Havel, mijn held en later een dierbare vriend, nieuwe hoop. Al mijn hele leven geloof ik in de deugden van democratisch bestuur, de noodzaak om op te staan tegen het kwaad, en het eeuwenoude motto van het Tsjechische volk: ‘Pravda vítězí’ ofwel: ‘De waarheid zal zegevieren.’

Van 1993 tot 1997 genoot ik de eer de Verenigde Staten als ambassadeur bij de Verenigde Naties te vertegenwoordigen. Als gevolg van het feit dat ik in het nieuws was en dat er in Midden-Europa sinds de val van de Berlijnse Muur vrijheid heerste, begon ik post te ontvangen met berichten over mijn familie. Sommige brieven bevatten feitelijke onjuistheden; andere waren nauwelijks leesbaar; enkele waren bedelbrieven. Weer andere bereikten me niet doordat stafleden – die onbekend waren met de taal – niet konden uitmaken of de inhoud persoonlijk of openbaar was. Tegen het einde van de eerste ambtstermijn van president Bill Clinton had ik niettemin verscheidene berichten ontvangen, van mensen die mijn ouders hadden gekend, met vermelding van namen en data die ongeveer klopten; hieruit bleek dat mijn voorouders van Joodse origine waren. Een brief van een vrouw van vierenzeventig jaar kwam begin december 1996 aan; ze schreef dat haar familie zaken had gedaan met mijn grootouders van moederskant, die in de oorlog slachtoffer waren geworden van anti-Joodse discriminatie. Ik vergeleek mijn herinneringen met die van mijn zus Kathy en mijn broer John, en deelde de informatie ook met mijn dochters Anne, Alice en Katie. Aangezien mijn doopceel in die periode grondig werd geëlicht omdat ik op de nominatie stond om minister van Buitenlandse Zaken te worden, vertelde ik het ook aan president Clinton en diens naaste medewerkers. In januari 1997, nog voordat we tijd hadden gehad om nader onderzoek te doen, onthulde een nijvere verslaggever van de *Washington Post*, Michael Dobbs, enkele feiten die ons allen met verbijstering sloegen: uit zijn research bleek dat drie van mijn grootouders en een groot aantal andere familieleden van mij in de Holocaust waren omgekomen.

In februari 1997 bezochten Kathy, John en diens vrouw Pamela de Republiek Tsjechië; daar stelden ze vast dat een groot deel van het *Post*-verhaal klopte, hoewel er ook een aantal vergissingen in stonden. Die zomer was ik in staat om vergelijkbare, zij het kortere reizen naar Tsjechië te maken. Mijn meest emoti-

onele moment beleefde ik in de Pinkassynagoge in Praag, waar de namen van onze familieleden tussen de tachtigduizend andere op de herdenkingsmuren stonden. Ik was al eerder in die synagoge geweest, maar het was toen niet bij me opgekomen naar hun namen te zoeken, omdat er in het geheel geen aanleiding toe was geweest.

Die episode staat beschreven in mijn boek *Mevrouw de minister*, en ik weid er hier verder niet over uit. Maar de kern van wat ik ontdekt had, is hier van wezenlijk belang omdat die de aanzet gaf tot dit boek. Ik was geschokt, en eerlijk gezegd ook beschaamd, dat ik mijn familiegeschiedenis niet beter kende; mijn zus en broer hadden dezelfde emotie. Veel mensen zochten mij op of stuurden me een brief om te vertellen dat ze hetzelfde hadden meegemaakt met ouders die geheimen voor hen hadden, maar zelfs dat vond ik niet geruststellend. Ik kon accepteren dat een zo groot hiaat in mijn kennis niet onverklaarbaar of uniek was, maar echt bevredigend was het niet; ik had er spijt van dat ik niet de juiste vragen had gesteld. Ik voelde me ook geroepen meer te weten te komen over de grootouders die ik vroeger niet had leren kennen omdat ik nog te jong was – vooral omdat ik inmiddels zelf oma was geworden.

Toen ik eenmaal besloten had me uitgebreider in mijn familiegeschiedenis te verdiepen, besepte ik al snel dat dit onmogelijk was als ik mijn ouders niet binnen de context plaatste van de tijd waarin zij geleefd hadden, met name de jaren 1937-1948, de periode waarbinnen de Tweede Wereldoorlog plaatsvond – en ook de eerste jaar of tien van mijn leven.

Aan het einde van de jaren dertig kwam Tsjechoslowakije in het brandpunt van de belangstelling te staan. Het was een oord dat voor mensen in wereldsteden als Londen heel ver weg was: slechts weinigen waren er geweest en alleen al het spellen van de naam was voor velen een probleem. Tsjechoslowakije was wel enigszins bekend onder de naam Bohemen – een land van tovenarij, marionetten, Franz Kafka en ‘Good King Wenceslas’*. Wie beter bekend was met Midden-Europa respecteerde het land om zijn duizendjarige geschiedenis en hechte waarde aan zijn ligging op het kruispunt tussen West en Oost. Het was ook de arena waar een langdurige en bij tijd en wijle zeer verbitterde rivaliteitsstrijd tussen Tsjechen en Duitsers werd uitgevochten. In het slothoofdstuk van die strijd eiste Adolf Hitler dat de regering haar soevereiniteit overdroeg door de grenzen voor zijn troepen open te stellen, waarmee hij heel Europa een harde rekensom dicteerde. In de ogen van de grote westerse mogendheden was Tsjechoslowakije het niet waard om voor te vechten, en dus werd het in de

* De heilige Wenceslas werd in de Angelsaksische landen vooral bekend door dit kerstlied. [vert.]

zoektocht naar vrede opgeofferd. De oorlog kwam er toch – en leidde tot de bijna totale vernietiging van de Joden en uiteindelijk tot een herschikking van de internationale politieke orde.

Ons gezin bracht de Tweede Wereldoorlog door in Engeland, waar we waren aangekomen op een moment dat de bevolking van deze eilandnatie na twee decennia zelfgenoegzaamheid ontwaakte. We waren er toen Winston Churchill zijn landgenoten opriep zich eensgezind te verzetten tegen de nazi-duisternis, de Blitzkrieg te doorstaan, onderdak te zoeken voor de vluchtelingenkinderen die van het continent kwamen, en als gastland op te treden voor de Tsjechoslowaakse regering in ballingschap, wier zaak door mijn vader werd gediend. Mijn vroegste herinneringen zijn die aan Londen en het Britse platteland, aan schuilkelders en verduisteringsgordijnen, en aan de uitstapjes naar zee met mijn ouders, ondanks de grote stalen obstakels die daar waren neergelegd om de vijand te beletten binnen te dringen.

Vanaf de dag dat de Verenigde Staten aan de oorlog gingen deelnemen waren mijn ouders en hun vrienden vol vertrouwen dat de geallieerden zouden winnen. Als democraten uit Midden-Europa baden ze dat het de Verenigde Staten zouden zijn – en niet de Sovjet-Unie – die na de oorlog beslissende invloed in onze regio zouden krijgen. Het mocht niet zo zijn. Toen de nazi's verslagen waren, werd Tsjechoslowakije opnieuw een centraal slagveld waar totalitaire krachten de overhand kregen, zodat ons gezin opnieuw gedwongen was in ballingschap te gaan, ditmaal naar de Verenigde Staten, waar we een permanent toevluchtsoord vonden.

In deze turbulente periode vroeg niets om rijper beraad dan de beslissingen die mensen gedwongen waren te nemen, maar de kwesties waarover het ging moeten elk kind vertrouwd in de oren klinken: Waar vind ik veiligheid? Wie kan ik vertrouwen? Waarin kan ik geloven? En (in de woorden van het Tsjechische volkslied): 'Waar is mijn thuis?'

Een in Praag geboren kind van mijn generatie zal vrijwel zeker de roman *De grootmoeder* kennen. Het in 1852 geschreven boek was een van de eerste serieuze literaire werken die in de Tsjechische taal gepubliceerd werden. Het verhaal heeft een speciaal plekje in mijn hart vanwege de naam van de heldin: Madaline. Een van de bijfiguren is een opmerkelijke jonge vrouw die, behekt en door een passerende soldaat 'voor het huwelijk verpest', in een grot in het bos gaat wonen, zomer en winter op blote voeten loopt en leeft van bessen, knollen en zo nu en dan een aalmoes. Wanneer een kind aan de grootmoeder vraagt hoe de jonge vrouw zulke barre omstandigheden kan verduren, antwoordt ze dat dat is omdat het arme wezen nooit in een door een vuur verwarmde kamer komt, 'zodat ze niet zo gevoelig is voor kou als wij'.¹

Toen ik opgroeide, werd tientallen miljoenen mensen – metaforisch – de kans ontzegd een door een vuur verwarmde kamer te betreden. In plaats daarvan werden ze gedwongen zich aan te passen aan de ellende en ontberingen die de oorlog meebracht: bezetting door vijandelijke troepen, scheiding van huis en haard en geliefden, gebrek aan voedsel en brandstof, en met wantrouwen, angst, gevaar en de dood als constante metgezellen. Zonder de gelegenheid om zich geleidelijk aan te ontwikkelen, werden ze teruggeworpen op hun oerinstincten en waren ze gedwongen praktische en morele beslissingen te nemen op grond van een korte lijst met slechte opties.

In veel gevallen werden moedige keuzes gemaakt, in andere waren ze puur pragmatisch; nog andere gingen gepaard met de schande van verraad of lafheid. Het gekozen pad was vaak kronkelig, waarbij voorzichtigheid en daarna dapperheid als richtingaanwijzers fungeerden. Soms had een daad in reactie op onmiddellijke omstandigheden gevolgen voor de lange termijn die niet te voorzien waren. In deze context konden haastige besluiten – of ze nu genomen werden door nationale leiders, vijandelijke soldaten, gekwelde bureaucraten, naaste burens of zelfs ouders – fatale consequenties hebben of mensen het leven redden.

Feitelijk kwam iedereen die leefde in de jaren tussen 1937 en 1948 in aanraking met intens verdriet. Miljoenen onschuldige mensen kwamen om, en hun dood mag nooit vergeten worden. Het is voor ons die nu leven onmogelijk degenen die gestorven zijn terug te halen, maar we hebben de plicht om al het mogelijke te achterhalen van wat er is gebeurd en waarom het gebeurde – niet om een gemakkelijk oordeel te vellen op basis van kennis achteraf, maar om te voorkomen dat de verschrikkelijke gebeurtenissen uit die geschiedenis zich kunnen herhalen.

De research voor dit boek begon – zoals zo vaak het geval is bij speurtochten naar de eigen familiehistorie – bij een stapel dozen in de garage. Mijn vader heeft een stuk of zes non-fictieboeken gepubliceerd, en wanneer hij bezig was met het maken van aantekeningen gebruikte hij vaak een dictafoon om zijn gedachten vast te leggen. Ik bezat een hele mand vol met opnamen waarnaar ik nooit eerder had geluisterd omdat ik bang was dat zijn stem een te pijnlijk gevoel van gemis zou opwekken. Met die dozen had ik dezelfde soort angst. Toen ik nog aan de regering deelnam, had ik het veel te druk gehad om de inhoud te bekijken; in de jaren erna waren er allerlei andere projecten geweest waardoor ik mezelf kon wijsmaken dat de tijd er nog steeds niet rijp voor was. Nu had ik lang genoeg gewacht.

Ik raapte mijn moed bijeen, haalde wat dozen van de stapel en begon mijn

speurtocht. Er zaten hele pakken papier in, met hier en daar roestige paperclips en bijeengehouden met elastieken die zo broos waren geworden dat ze meteen knapten als je eraan trok. Veel van het materiaal was heel alledaags, maar hier en daar trof ik iets interessanter aan. Bijvoorbeeld de originele kladversies van lezingen die mijn vader ooit hield over de mensen die hij het meest bewonderde: T.G. Masaryk, de grondlegger van het moderne Tsjechoslowakije, en zijn zoon Jan, die mijn vaders chef was geweest. Ik kwam boeken tegen, geschreven door mensen die ik als kind had meegemaakt, waaronder een set met meerdere delen van de hand van Prokop Drtina, met wie we in Londen tijdens de oorlog in hetzelfde flatgebouw hadden gewoond. In een van zijn boeken zat aan één bladzijde een ezelsoor. Ik zag algauw dat onze buurman van lang geleden een beschrijving van een klein meisje, Madlenka, had opgenomen: de eerste keer dat er over mij geschreven was. Het moeten mijn ouders zijn geweest die deze plek in het boek markeerden.

In de afgelopen jaren heb ik een reeks colleges gegeven aan Georgetown University, onder de titel ‘The National Security Toolbox’ (‘De gereedschapskist van de Nationale Veiligheid’). Ik vond een artikel dat mijn vader vier decennia eerder had geschreven – waarvan ik nooit had geweten dat het bestond – met als titel ‘The Tools of Foreign Policy’ (‘De gereedschappen van de Buitenlandse Politiek’). In een andere map zat een stapel papier bestaande uit 120 vellen, met keurig getypte en in hoofdstukken onderverdeelde tekst. Op een zeker moment in het verleden had mijn vader toegegeven dat hij een poging deed een roman te schrijven. ‘Waarover?’ vroeg ik. Hij antwoordde: ‘Over een man die aan het einde van de Tweede Wereldoorlog terugkeert naar Tsjechoslowakije.’ Dit moest die roman zijn. Gretig dompelde ik me erin onder; algauw had ik tranen in mijn ogen. In de bladzijden die nog volgen, nemen de woorden van mijn vader een belangrijke plaats in.

Maar dat geldt ook voor de woorden van mijn moeder. In 1977, kort na het overlijden van mijn vader, had ze een brief van elf kantjes geschreven, de enige informatie uit de eerste hand over dramatische momenten in het leven van mijn ouders die ik bezit, onder andere over onze vlucht uit Praag na de Duitse invasie. Verscheidene weken heb ik naar het essay gezocht, maar ik kon het niet vinden. Ik werd er zenuwachtig van en vroeg mijn zus en broer of ze wisten waar het zou kunnen zijn: vergeefs. Ik keerde mijn hele kantoor binnenste-buiten, en zocht toen voor de tiende keer in mijn bureau. En daar, tussen de papieren waaraan ik het meest gehecht ben, lag het geschrift van mijn moeder, verfrommeld en helemaal aan de zijkant. Ik streek de randen van het gele lijntjespapier glad en begon te lezen:

Op een hoge berg bij Denver bevindt zich een klein kerkhof en daar, aan de muur van het mausoleum, hangt een plaquette met de naam 'Josef Korbel 1909-1977'. Misschien zal iemand zich ooit afvragen wie die man was wiens naam zo ongewoon is gespeld en waarom hij op deze berg in Colorado begraven ligt.

Welnu, ik wil graag iets over hem schrijven, omdat zijn leven nog ongewoner was dan de spelling van zijn naam. Hij ligt op de berg begraven omdat hij van de natuur hield, omdat hij van vissen hield, omdat hij in Colorado vele gelukkige jaren heeft doorgebracht na een actief leven op verschillende terreinen en in verschillende landen. Hij zei vaak: 'Ik heb veel geweldige banen gehad, maar ik geniet er nog het meest van om hoogleraar te zijn in een vrij land.'

Joe werd geboren in Tsjechoslowakije in een kleine stad waar zijn vader in die tijd een kleine winkel met bouwmaterialen had. Er was niet eens een middelbare school in dat plaatsje en daarom moest hij op zijn twaalfde in een stad in de buurt gaan wonen. Het was op deze middelbare school dat we elkaar ontmoetten en verliefd werden...²

Hier stond het, kort samengevat: het begin en het einde van het verhaal. Maar ongetwijfeld viel er nog veel te ontdekken over wat er tussen die middelbare school en de berg was gebeurd.

Josef en Mandula Korbel

Sommige mensen gaan op zoek naar verlichting door heel stil te blijven zitten en in hun innerlijk te graven; ik reserveer een stoel in een vliegtuig. Op een zaterdagochtend in september 2010 drukte ik op de zoemer van een bescheiden flat in Londen. Het was het flatgebouw waar ik in het begin van de Tweede Wereldoorlog had gewoond. De vrouw die opendeed, was Isobel Alicia Czarska, een aardige dame die me een wervelwindachtige rondleiding gaf, hoewel ze eigenlijk druk was met de voorbereidingen voor een reis. Voor de eerste keer in bijna zeventig jaar liep ik de trap af naar de kelder waar ik ooit geschild had voor de bommen van de Luftwaffe. Isobel vertelde dat er nooit meer iets aan de kelder was gedaan, een mededeling die ogenblikkelijk bevestigd werd toen ik het plafond zag dat nog dezelfde akelige kleur groen had die ik me herinnerde. Terwijl we in de benauwde ruimte stonden, legde ik uit waarnaar ik op zoek was; Isobel bood heel vriendelijk aan uit te zullen zoeken wat er over de geschiedenis van het gebouw in de oorlog te vinden was en me de informatie op te sturen, een belofte die ze trouw gestand deed.

Voor mijn vertrek naar Londen bezocht ik een symposium getiteld 'Banden die samenbinden', ter herdenking van de zeventigste verjaardag van de Tsjechooslowaakse regering in ballingschap. De conferentie, voorgezeten door Michael Žantovský, de Tsjechische ambassadeur bij het Verenigd Koninkrijk, diende als forum voor de herbeschouwing van controverses uit het verleden aan de hand van nieuwe informatie die beschikbaar was gekomen. Het trof me opnieuw dat deze periode van zo cruciaal belang was geweest en dat geleerden een zo breed scala aan uiteenlopende meningen over dezelfde verzameling gebeurtenissen kunnen hebben. Aan het einde van de dag waren sommigen geneigd tot juichen, anderen tot huilen, terwijl weer anderen het liefst op de vuist zouden gaan.

Ik ging ook naar Praag, waar verscheidene vrienden, oude en nieuwe, me hielpen bij mijn onderzoek. Tomáš Kraus, directeur van de Federatie van Joodse Gemeenschappen in de Republiek Tsjechië, beantwoordde mijn vragen over de Joodse nederzettingen in Praag, waarvan de geschiedenis teruggaat tot de zevende eeuw. Daniel Herman van het Tsjechisch Instituut voor de Studie van Totalitaire Regimes bezorgde me een dossier dat de naoorlogse communistische regering over mijn familie had bijgehouden. Niet alle documenten waren leesbaar, maar het was in ieder geval duidelijk dat mijn vader machtige vijanden in het marxistische regime had gehad. Op het Tsjechische ministerie van Buitenlandse Zaken kreeg ik documenten die verband hielden met de carrière van mijn vader, waaronder een politierapport over mijn grootvader van vaderskant, die blijkbaar geen al te voorzichtige chauffeur was geweest: in 1937 moest hij een schadevergoeding betalen wegens het overrijden van een kip. Ik

bracht ook een bezoek aan het fort en de gevangenis Terezín (Theresienstadt); als laatste bezochten we hier het kerkhof waar de slachtoffers van een lange geschiedenis van conflicten begraven liggen. Duitsers, Hongaren, Joden, Polen, Russen, Serviërs, Slowaken, Tsjechen en anderen worden hier herdacht, ook al waren ze toen ze nog leefden vaak elkaars vijanden.

Tijdens mijn reizen naar Praag heb ik veel tijd doorgebracht met mijn nicht Dáša, die me steevast verwelkomde met een schaal pruimenbollen. Meer dan twee jaar onderhielden we intensief contact: we wisselden herinneringen uit, ruilden foto's en werkten samen aan de vertaling van brieven en andere geschriften. Niemand die op dat moment leefde, kende mij langer dan zij me kende; vaak waren het in de schuilkelder haar armen geweest die mij wiegden. Maar toen mijn ouders Tsjechoslowakije verlieten, konden haar ouders niet weg, en toen later de communisten de macht overnamen, koos ze ervoor om te blijven en te trouwen met haar geliefde in plaats van naar het Westen te vertrekken. Wij hadden een heel verschillend leven geleid, maar leken allebei te putten uit dezelfde bodemloze energiereserve. Ze heeft onnoemelijk veel bijgedragen aan mijn speurtocht. Toen ik haar voor het laatst zag, in april 2011, was haar agenda volgepland met activiteiten, met inbegrip van een onderwijsprogramma voor kinderen, gericht op het levend houden van de herinnering aan de Holocaust. Vroeg in juli, toen ze terugkeerde van een reisje naar Engeland, klaagde ze over pijn in haar nek en ruggengraat. Nog geen twee weken later stierf ze. Ik zal altijd dankbaar blijven dat dit project ons weer bij elkaar heeft gebracht.

Een andere persoon die sterk bij dit boek betrokken was, overleed op 8 december 2011: president Havel. Hij bezweek aan problemen met de luchtwegen. Ik had hem voor het laatst gezien op het feest ter gelegenheid van zijn zevenenzeventigste verjaardag, twee maanden voor zijn dood. Ik had hem als cadeautje een kompas gegeven dat een Amerikaanse soldaat bij zich droeg tijdens de Eerste Wereldoorlog, het conflict dat Tsjechoslowakije voor het eerst vrijheid had gebracht. In het begeleidende briefje schreef ik dat het nogal ironisch was om een man die een hele generatie tot morele Poolster had gediend een kompas te geven. De twintigste eeuw bracht slechts een handjevol onvervalste democratische helden voort; hij was er een van.

In oktober 2010 hadden we samen gegeten in Café Savoy, ten tijde van de Fluwelen Revolutie een van rook vergeven, geliefkoosde plek van Havel. Toen ik mijn vriend uitlegde wat ik wilde gaan doen, zwoer hij onmiddellijk dat hij zou helpen. Ik vroeg hem naar zijn jeugdervaringen en nodigde hem uit na te denken over de keuzes die leiders tijdens de oorlog maakten. In elk gesprek met Havel komen kwesties over overheidsbeleid aan de orde, en vervolgens onver-

mijdelijk ook kwesties over moraliteit. Hij had me vaak verteld over zijn idee dat God te vergelijken is met de zon: een groot oog in de hemel dat kan zien wat wij aan het doen zijn wanneer er niemand in de buurt is. Dat beeld had me altijd afgeschrikt, maar ik ben het ermee eens dat het geweten iets is waarop nog geen enkele wetenschapper volledig greep heeft kunnen krijgen. De formule ‘Laat je door je geweten leiden’ was er bij de Amerikaanse babyboomgeneratie door Walt Disney ingeramd. Het leven zit ingewikkelder in elkaar, maar toen ik daar met Havel aan tafel zat, vroeg ik me bezorgd af of we soms langs dingen heen kijken die zo helder zijn als glas. Twee decennia eerder had ik zitten luisteren naar een toespraak van Havel die het Amerikaanse Congres met stomheid sloeg. Tsjechoslowakije had kort tevoren zijn vrijheid herwonnen, en de senatoren verwachtten niets anders dan jubelende Koude Oorlogstriomf. In plaats daarvan hoorden ze een oproep uit naam van de Menselijke Familie en een verklaring dat de echte strijd, namelijk die van morele verantwoordelijkheid tegenover de aarde en onze burens die erop leefden, nog maar net begonnen was.

Wat mij fascineert, en wat een centraal thema is in dit boek, is waarom we de keuzes maken die we maken. Wat scheidt ons van de wereld zoals hij is en het soort ethisch universum dat iemand als Havel voor zich zag? Waardoor treedt de een doortastend op in een crisissituatie en waarom verschuilt een ander zich in de menigte? Waarom worden sommige mensen alleen maar sterker als ze tegenwind ervaren, terwijl anderen de moed al snel laten zakken? Wat onderscheidt een bullebak van iemand die beschermend optreedt? Is het verschil een gevolg van opvoeding of spiritueel geloof, zijn het onze ouders, onze vrienden, de omstandigheden van onze geboorte, traumatische gebeurtenissen, of is het – wat waarschijnlijker is – een combinatie van dit alles? Of, bondiger geformuleerd: zijn onze verwachtingen voor de toekomst afhankelijk van een wenselijk verloop van externe gebeurtenissen of van een mysterieus innerlijk proces?

Mijn zoektocht naar een antwoord op deze vragen begint met een terugblik – naar de tijd en plaats van mijn vroegste jaren.